

“ARXAIZMLAR: NEGA BA’ZI SO‘ZLAR ISTE’MOLDAN CHIQADI?”

Andijon davlat chet tillari instituti

1-bosqich talabasi Usarova Muxlisa

Ilmiy maslahatchi: Yo’ldasheva Sadoqat

Anotatsiya: Ushbu maqolada arxaizmlar tushunchasi, ularning turlari hamda til tizimidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, ayrim so‘zlarning iste’moldan chiqish sabablari ijtimoiy, madaniy va lingvistik omillar asosida yoritiladi. O‘zbek tilidan olingan misollar orqali arxaizmlarning bugungi kundagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: arxaizm, tarixiy so‘zlar, leksik qatlam, til rivoji, semantik o‘zgarish, o‘zbek tilshunosligi, lingvistik jarayonlar, nutq madaniyati, adabiy til.

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo‘lib, u fikr almashish, madaniy merosni saqlash va avloddan-avlodga yetkazishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Har qanday til doimiy harakatda bo‘lib, uning lug‘at tarkibi vaqt o‘tishi bilan boyib, yangilanib boradi. Shu bilan birga, ayrim so‘zlar asta-sekin faol qo‘llanilish doirasidan chiqib, passiv qatlamga o‘tadi. Bunday birliklar tilshunoslikda arxaizmlar deb yuritiladi.

Arxaizmlar - bu zamonaviy til tizimida faol ishlatilmaydigan, ammo avvalgi davrlarda keng qo‘llanilgan so‘z va iboralardir. Ular ko‘pincha tarixiy asarlar, badiiy adabiyot, she‘riyat yoki ilmiy-tarixiy matnlarda uchraydi. Arxaizmlar tilning tarixiy rivojlanishini aks ettiruvchi muhim lingvistik qatlam hisoblanadi va ular orqali o‘tmish davrning ijtimoiy, siyosiy hamda madaniy xususiyatlarini anglash mumkin. Til rivojlanish jarayonida yuz beradigan o‘zgarishlar ko‘plab omillar bilan bog‘liq bo‘ladi. Jumladan, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, ilm-fan va texnologiyaning taraqqiyoti, madaniy almashinuvlar hamda til ichki qonuniyatlari natijasida yangi so‘zlar paydo bo‘ladi, ayrimlari esa o‘z ahamiyatini yo‘qotadi. Natijada tilning leksik tarkibida yangilanish va eskirish jarayoni bir vaqtning o‘zida kechadi.

O‘zbek tilida ham arxaizmlar keng uchraydi. Masalan, qadimgi adabiyotlarda qo‘llanilgan ko‘plab so‘zlar bugungi kunda zamonaviy variantlar bilan almashgan. Bu holat tilning tabiiy rivojlanish jarayonini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ayrim arxaik birliklar badiiy matnlarda uslubiy vosita sifatida qo‘llanib, nutqqa tarixiy ruh va badiiy ta’sir bag‘ishlaydi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi - arxaizmlar tushunchasini ilmiy jihatdan yoritish, ularning turlarini aniqlash hamda ayrim so‘zlarning iste’moldan chiqish sabablari va omillarini tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, o‘zbek tilidan olingan misollar asosida arxaizmlarning zamonaviy til tizimidagi o‘rni va ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

Arxaizmlar tilshunoslikda muhim leksik qatlamlardan biri bo‘lib, ular tilning tarixiy rivojlanish bosqichlarini aks ettiradi. Arxaizm termini yunoncha “*archaios*” so‘zidan olingan bo‘lib, “qadimgi”, “eskirgan” ma’nolarini bildiradi. Til tizimida arxaizmlar zamonaviy nutqda faol qo‘llanilmaydigan, biroq oldingi davrlarda keng ishlatilgan so‘z va iboralarni anglatadi.

Arxaizmlar ko‘pincha yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi yoki eski tushunchalarning o‘zgarishi natijasida iste’moldan chiqadi. Shunga qaramay, ular tilning passiv lug‘at boyligi sifatida saqlanib qoladi va asosan badiiy adabiyotlarda, tarixiy asarlarda hamda ilmiy matnlarda uchraydi. Arxaizmlar orqali tilning tarixiy qatlamini o‘rganish, xalqning madaniy merosi va dunyoqarashini anglash mumkin.

Tilshunoslikda arxaizmlar ko‘pincha tarixiy so‘zlar bilan aralashtirib yuboriladi. Biroq ular o‘rtasida muhim farq mavjud. Arxaizmlar — zamonaviy tilda muqobili mavjud bo‘lgan, ammo eskirib qolgan so‘zlardir. Masalan, “zabt” so‘zi o‘rniga hozirgi tilda “egallamoq” yoki “bosib olmoq” so‘zlari ishlatiladi. Tarixiy so‘zlar esa o‘zi ifodalagan predmet yoki hodisa bilan birga yo‘qolgan bo‘ladi. Masalan, “bek”, “xon”, “saroy amaldori” kabi tushunchalar hozirgi davrda faol qo‘llanilmaydi, chunki ular bilan bog‘liq tizimlar ham o‘zgargan.

Til doimiy rivojlanishda bo‘lgan dinamik tizim bo‘lib, uning lug‘at tarkibida yangilanish va eskirish jarayonlari bir vaqtda kechadi. Arxaizmlarning yuzaga kelishi turli omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ular ijtimoiy, madaniy, texnologik va lingvistik sabablar asosida shakllanadi.

Jamiyatdagi siyosiy tuzum va ijtimoiy hayotning o‘zgarishi ko‘plab so‘zlarning iste‘moldan chiqishiga sabab bo‘ladi. Har bir davr o‘ziga xos boshqaruv tizimi, lavozimlar va ijtimoiy qatlamlarga ega bo‘ladi. Ushbu tizimlar o‘zgarganda, ular bilan bog‘liq so‘zlar ham eskiradi. Masalan, “xon”, “bek”, “amir”, “saroy amaldori” kabi so‘zlar o‘tmishda faol qo‘llanilgan bo‘lsa-da, bugungi kunda ular asosan tarixiy kontekstda ishlatiladi. Chunki bu tushunchalar bilan bog‘liq ijtimoiy tuzumlar yo‘qolgan yoki o‘zgargan.

Texnologik rivojlanish yangi tushunchalarni yuzaga keltiradi va eski atamalarning iste‘moldan chiqishiga olib keladi. Yangi ixtirolar, qurilmalar va ilmiy kashfiyotlar tilga yangi so‘zlar kirib kelishini ta‘minlaydi. Masalan, ilgari ishlatilgan ayrim maishiy yoki ishlab chiqarish vositalariga oid so‘zlar bugungi zamonaviy texnologiyalar bilan almashgan. Natijada eski atamalar asta-sekin passiv lug‘atga o‘tadi.

Til o‘z ichki qonuniyatlariga ko‘ra ham o‘zgaradi. Bu jarayonda ayrim so‘zlar qisqaradi, soddalashadi yoki boshqa shakl bilan almashadi. Til iqtisodiylik tamoyiliga amal qiladi, ya‘ni odamlar oson va qulay variantlarni tanlaydi. Masalan, murakkab yoki uzun shakldagi so‘zlar o‘rniga qisqaroq va qulay variantlar ishlatila boshlaydi. Natijada eski shakllar asta-sekin yo‘qoladi. Ba‘zi hollarda so‘zning o‘zi saqlanib qoladi, lekin uning ma‘nosi o‘zgaradi. Natijada eski ma‘no arxaiklashadi. Bu holat semantik arxaizmlar deb ataladi. Masalan, ayrim so‘zlar ilgari boshqa ma‘noda ishlatilgan bo‘lsa, bugungi kunda ularning yangi ma‘nosi faol qo‘llaniladi, eski ma‘nosi esa faqat tarixiy yoki adabiy matnlarda uchraydi. Yuqoridagi omillar shuni ko‘rsatadiki, arxaizmlar tilning tabiiy rivojlanish jarayonining natijasidir. So‘zlarning iste‘moldan chiqishi tilning zaiflashuvi emas, aksincha uning yangilanishi va moslashuvchanligidan dalolat beradi. Har bir davr o‘ziga xos leksik qatlamni shakllantiradi va bu jarayon uzluksiz davom etadi.

O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida ko‘plab so‘zlar faol iste’moldan chiqib, arxaik qatlarga o‘tgan. Bunday birliklar ayniqsa klassik adabiyotlarda keng uchraydi va ular orqali nafaqat tilning o‘tmishdagi holati, balki o‘sha davrning ijtimoiy, madaniy hamda ma’naviy hayoti ham aks etadi. Arxaizmlar til tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi va lingvistik tadqiqotlarda alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilida uchraydigan arxaizmlarning eng keng tarqalgan turi leksik arxaizmlar hisoblanadi. Bunday so‘zlar to‘liq eskirib, ularning o‘rnini zamonaviy muqobillar egallagan. Masalan, “ulus” so‘zi hozirgi kunda “xalq” yoki “el” ma’nosida ishlatilgan bo‘lsa-da, zamonaviy nutqda kam qo‘llaniladi. Shuningdek, “lashkar” so‘zi o‘rnini bugungi kunda “qo‘shin” yoki “armiya” egallagan. “Darvesh” so‘zi esa hozirgi tilda kam ishlatiladi va ko‘proq tarixiy yoki diniy kontekstda uchraydi. Ushbu misollar tilning yangilanishi va zamonaviylashuvi jarayonini yaqqol namoyon etadi.

Arxaizmlar badiiy adabiyotda muhim uslubiy vosita sifatida ham xizmat qiladi. Klassik adabiyot namunalari, xususan, Alisher Navoiy asarlarida arxaik birliklar keng qo‘llanilgan bo‘lib, ular asarning badiiy-estetik qiymatini oshiradi va o‘quvchini tarixiy muhitga olib kiradi. Arxaizmlar yordamida matnda tarixiy ruh, milliy kolorit va obrazlilik kuchayadi. Shu sababli yozuvchilar va shoirlar arxaizmlardan maqsadli ravishda foydalanadilar. Bundan tashqari, ayrim arxaik birliklar semantik jihatdan ham o‘zgarishga uchragan. Ya’ni so‘zning o‘zi saqlanib qolgan bo‘lsa-da, uning ma’nosi vaqt o‘tishi bilan toraygan yoki kengaygan. Masalan, “makon” so‘zi ilgari kengroq hudud yoki joy ma’nosida ishlatilgan bo‘lsa, hozir u ko‘proq poetik yoki rasmiy nutqda qo‘llaniladi. “Ne’mat” so‘zi esa ilgari keng iste’molda bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda ko‘proq diniy yoki badiiy uslubda uchraydi. Bu holat tilning semantik rivojlanish jarayonini ko‘rsatadi. Zamonaviy o‘zbek tilida oddiylik, aniqlik va qulaylik ustuvor hisoblanadi. Shu sababli ko‘plab murakkab yoki eskirgan shakldagi so‘zlar asta-sekin iste’moldan chiqib ketgan. Ularning o‘rnini esa sodda, tushunarli va faol qo‘llaniladigan birliklar egallagan. Bu jarayon tilning kommunikativ samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, arxaizmlar o‘zbek tilining tarixiy qatlamini tashkil etuvchi muhim lingvistik hodisa hisoblanadi. Ular bugungi kunda faol qo‘llanilmasa-da, til tarixini o‘rganishda, badiiy asarlarni tahlil qilishda va madaniy merosni anglashda katta ahamiyatga ega. Arxaizmlar orqali tilning rivojlanish bosqichlari, uning o‘zgarish qonuniyatlari va zamonaviy holati o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq anglash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, arxaizmlar tilning tarixiy rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi muhim lingvistik hodisa hisoblanadi. Ular zamonaviy nutqda faol qo‘llanilmasa-da, tilning boyligi va tarixiy qatlamini tashkil etadi. Arxaizmlar orqali o‘tmish davrlarning ijtimoiy, siyosiy va madaniy xususiyatlarini anglash mumkin bo‘ladi. Mazkur tadqiqot davomida arxaizmlar tushunchasi, ularning turlari hamda yuzaga kelish sabablari atroflicha tahlil qilindi. So‘zlarning iste‘moldan chiqishi asosan jamiyatdagi o‘zgarishlar, ilm-fan va texnologiya taraqqiyoti, madaniy ta’sirlar hamda tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi. Bu jarayon tilning tabiiy rivojlanishining muhim qismi ekanligi ta’kidlandi. Shuningdek, o‘zbek tilidan keltirilgan misollar asosida arxaizmlarning zamonaviy muqobillari bilan almashish jarayoni ko‘rsatib berildi. Bu esa tilning soddalashuvi, aniqligi va kommunikativ samaradorligi oshib borayotganini bildiradi. Shu bilan birga, arxaizmlar badiiy adabiyotda uslubiy vosita sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolayotgani ham muhim jihat sifatida qayd etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G'. **O‘zbek tili leksikologiyasi**. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
2. Hojiyev A. **O‘zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi**. – Toshkent: Fan, 1996.
3. Shukurov R. **Hozirgi o‘zbek adabiy tili**. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Mirtojiyev M. **O‘zbek tili semasiologiyasi**. – Toshkent: Universitet, 2010.
5. Rahmatullayev Sh. **O‘zbek tilining izohli lug‘ati**. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.